

Україна на Європейській карті складових людського розвитку

Інститут географії НАН України, м.Київ
e-mail:gukalova@online.ua

Анотація. ООН та інші міжнародні організації періодично представляють на суд вчених, бізнесменів і політиків величезний статистичний матеріал щодо соціального, економічного, екологічного розвитку країн світу та окремих континентів. Автором зроблено спробу проаналізувати окремі показники, що характеризують якість життя населення європейських країн і визначити сучасне місце України на європейській карті «соціального благополуччя».

Ключові слова: індекс людського розвитку, якість життя населення, соціальні показники, країни-аналоги, Україна, Європа.

Вступ

Дослідження якості життя населення завжди ставило перед науковцями величезну кількість питань. Найголовніші з них пов'язані із визначенням набору показників, здатних охарактеризувати цю категорію (багато вчених кажуть про можливість «виміру» якості життя – тут ми не хочемо вступати у «традиційну» дискусію з приводу того, можливо це чи ні, адже ціла велика наука «кваліметрія» дає позитивну відповідь на це питання). Нам, як географам, цікаве інше – ми робимо спробу «розкрити» якість життя населення у різних її гранях крізь атрибути розвитку суспільства у певному просторі. Вкотре ставлячи акцент на тому, що можливості, потреби, інтереси населення, менталітет цілих націй формується у конкретному суспільно-географічному середовищі, яке створює умови для просування вперед, висуває певні обмеження, і, навіть, перешкоджає розвитку, ми наголошуємо на тому, що і люди можуть або адаптуватися до цих умов, або вступати в серйозний конфлікт з ними, або мігрувати у пошуках того середовища, яке б було здатне задовольнити їх потреби і інтереси.

У попередніх публікаціях нами детально розглянуті історіографія категорії «якість життя населення», її географічна сутність і основні фактори, зроблено оцінку якості життя населення на рівні регіонів України [1,2] і порівняльну оцінку з виділенням типів країн за особливостями якості життя в Європі [3]. У даній статті ми пропонуємо поглянути на окремі актуальні показники життя населення країн Європи, встановити місце України у відповідних рейтингах, знайти так звані країни-аналоги (близькі за значеннями відповідних індексів) у Європі. Адже, у зв'язку із необхідністю обґрунтування європейського вектору і цілей суспільного розвитку, про такі речі як доступна освіта, довге здорове життя, певний рівень добробуту і екологічні прагнення слід говорити не тільки з точки зору «соціальних дій» держави, але й в контексті невід'ємних соціальних прав кожної людини.

Матеріали і методи

Окрім теоретичного аналізу складних питань, важливо зрозуміти, наскільки великим є розрив в інтегральних і конкретних показниках, що характеризують якість життя населення, у благополучній Європі, де існує єдність у розумінні необхідності реалізації нової парадигми сталого розвитку, пов'язаної з прогресом людини в самому широкому сенсі цього слова. Спробуємо відзначити позиції України серед інших європейських країн – такий емпіричний матеріал потім може бути використаний і для більш глибокого опрацювання (наприклад, для типізації країн). І скористаємось для цього декількома показниками, що характеризують економічний добробут і соціальне благополуччя, здоров'я європейських націй і рівень їх освіти, а також екологічні прагнення країн на шляху до безпечного розвитку.

Інформаційну базу такого експрес-аналізу складають офіційні дані ООН, міжнародних дослідницьких груп, які опубліковані і знаходяться у відкритому доступі. Основні методи – порівняльно-географічний, зокрема виділення країн-аналогів, картографічний, математико-статистичні.

Результати і обговорення

Подивимось спочатку на один з найінформативніших показників рівня соціального розвитку країн – індекс людського розвитку (ІЛР). Останній Звіт ООН фіксує лідируючі позиції у його рівні за Норвегією [4]. Ця скандинавська країна ось вже більш як 10 років поспіль випереджає за багатьма показниками якості життя населення не тільки країни Європи, але й усі країни світу (рис.1).

І справа не тільки в унікальності моделі «норвезького соціалізму» чи у її відкритих на шельфі нафтогазових родовищах, а й в історії північної країни – історії наполегливої інтелектуальної, фізичної

діяльності її громадян на благо людини і суспільства, історія «норвегізації» внутрішнього ринку держави, збереження і примноження природних ресурсів, історія любові до життя як такого. У 2012 р. дуже близькі до Норвегії за значенням ІЛР Нідерланди, Німеччина, Ірландія, Швеція, Ісландія.

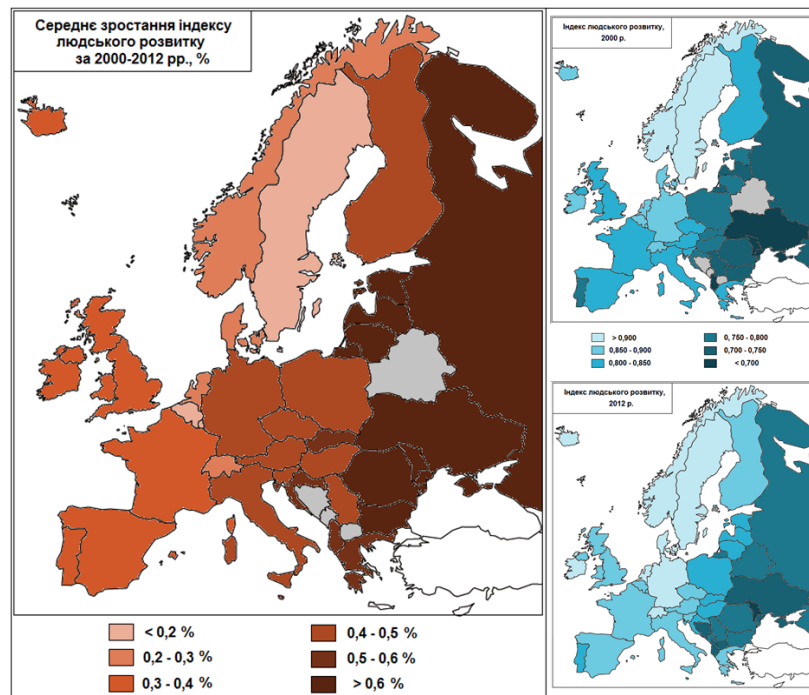

Рис. 1. Динаміка індексу людського розвитку у країнах Європи, 2000-2012 рр.

Більшість цих країн (за виключенням Нідерландів і Німеччини) можна віднести до віддалених від основних світових економічних «ядер» (це в основному острівні і напівострівні країни), периферійних, північних (а отже некомфортних за кліматичними умовами), однак цей фактор ніяк не вплинув на те, щоб їх населення жило довше за інших, було високоосвіченим і в цілому їх розвиток був одним з найсприятливіших. Отже, щодо рівня соціального розвитку в Європі можна прослідкувати цікаву тенденцію: центрами соціального благополуччя на континенті є країни півночі і крайнього заходу, відносно відокремлені від інших країн, навпаки – рівень «соціальної депресивності» збільшується у напрямі на південний схід Європи. Це повинно привернути увагу географів, яким цікаві територіальні закономірності формування центрально-периферійних тенденцій – у випадку європейського соціального добробуту «географічна» картина центр-периферія відрізняється від векторів змін економічної активності і результатів розвитку економіки. Істинно соціальними державами вже тривалий час визнаються країни Північної Європи, а на іншому «антисоціальному» полюсі – країни Південного Сходу і Сходу Європи, у т.ч. і Україна.

Що стосується динаміки ІЛР, то тут наявна і позитивна тенденція: країни «рухаються» назустріч одна одній, рівень контрастності за рівнем людського розвитку в Європі зменшується, причому не стільки за рахунок подальшого зростання ІЛР у «високорейтингових» країнах, скільки за рахунок поліпшення ситуації у найбільш відсталих. Україна останнім часом також значно піднялась у рейтингу ІЛР, посівши у 2012 р. 78 сходинку і розділивши її з Македонією. Водночас складові українського індексу людського розвитку, як і багато інших показників якості життя населення, дуже не рівнозначні. Розглянемо окремі з них.

Одним з головних показників економічного добробуту є показник ВВП на душу населення. У 2012 р. душевий ВВП, розрахований за паритетом купівельної спроможності, в Україні майже в 4 рази менший за середньоєвропейський рівень, що склав приблизно 28 тис.\$ США. З цим Україна відноситься до найбідніших країн в Європі, менший рівень ВВП на душу населення має лише Молдова. Найбільш близькі до нас (з вищим ВВП на душу населення) Боснія і Герцеговина, Албанія, Сербія (рис.2).

Таким чином, в європейському просторі Україна за показником економічного добробуту має південно-східно-європейське (можна сказати «балканське») обличчя. Але якщо відставання балканських країн можна пояснити величезними втратами після декількох етапів війни на Балканах у 1990-х рр. і геоконфліктністю регіону, яка не згасає до сьогоднішнього дня, то критичне відставання України можна пояснити лише невдалою політикою реформування економіки, її застарілою і несучасною структурою, а також затяжною кризою, яка підсилюється відсутністю однозначності стратегічного курсу.

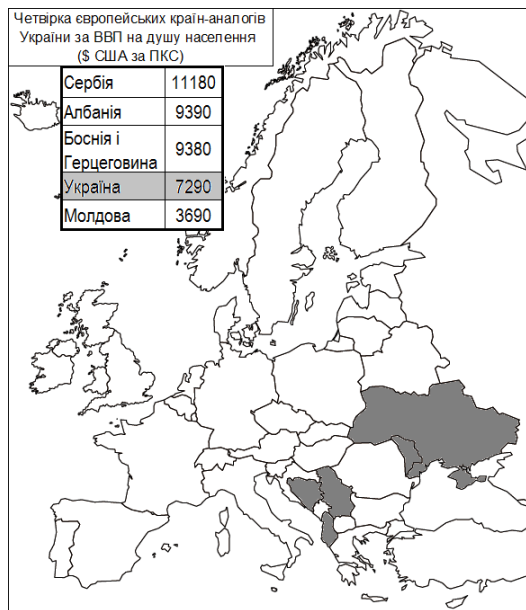

Рис.2. Четвірка європейських країн-аналогів України за ВВП на душу населення, 2012 р.

Проте результуючим показником будь-якої внутрішньої політики держави виступає життя людей, точніше число років, які народженому на цій території, за сьогоdnішніх суспільних умов вдасться прожити. Для цього використовують показник очікуваної тривалості життя (ОТЖ). Актуальна картина за цим показником для України залишається дуже сумною – позаду неї в Європі тут тільки наш східний сусід – Російська Федерація (рис.3).

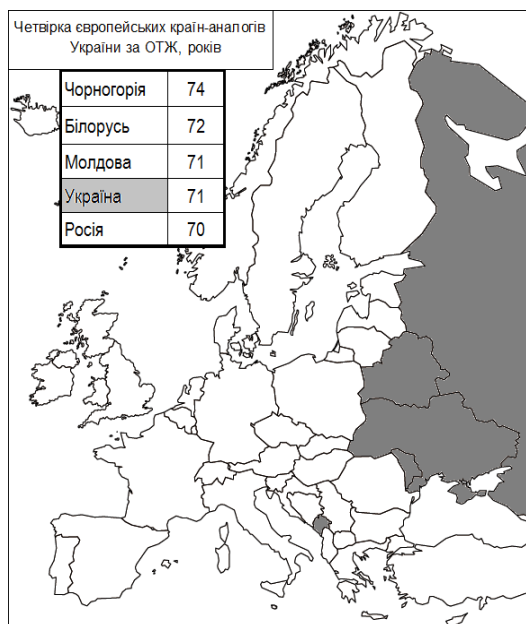

Рис. 3. Четвірка європейських країн-аналогів України за ОТЖ населення, 2012 р.

Особливо гострою проблемою в обох країнах є менша тривалість життя чоловіків – в Україні і Росії вони ідуть з життя на 8-10 років раніше, ніж в середньому в Європі, що впливає на структуру населення, демографічні тенденції. У цілому, українці живуть приблизно стільки ж, скільки живуть представники арабських країн, окремих країн Центральної Америки і Азії. В Європі ж країнами-аналогами України за ОТЖ є наші географічні сусіди.

Більш ніж 10-річний розрив у тривалості життя з розвиненими європейськими країнами означає величезну різницю і в особливостях і динаміці смертності, і у характеристиках здоров'я населення, а також, звісно, у рівні його життя. Кореляція між показниками ВВП на душу населення і ОТЖ в європейських країнах є досить вагомою (коефіцієнт кореляції 0,75), і тривалість життя загалом «адекватна» його рівню (рис.4). Іншими словами, яка «ціна» людини, такою є і тривалість її життя. Хоча фактор серйозної «соціальної кризи» в суспільстві ніхто не скидає з рахунків.

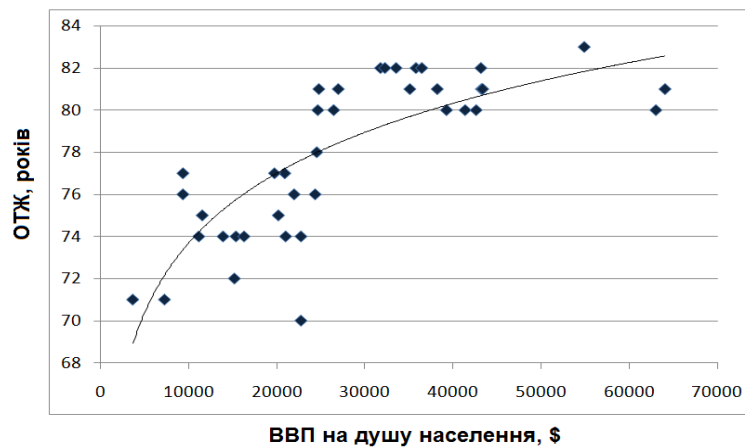

Рис. 4. Залежність ОТЖ населення європейських країн від ВВП на душу населення

Про неї в Україні свідчить, зокрема, високе число навмисних вбивств на 100 тис. населення (рис.5). З 39 європейських країн, по яких є дані, Україна посідає четверте місце після Росії, Молдови і Литви за питомою кількістю убитих. У більшості європейських країн останніми роками припадає менше 2 вбивств на 100 тис. жителів, в Україні у 2012 р. ця цифра становить 5,2, тобто у суспільстві наявна агресія.

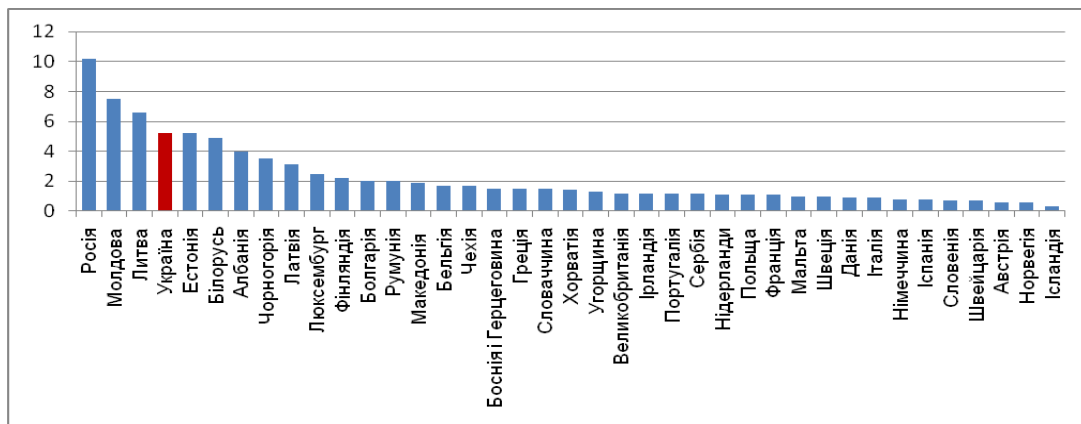

Рис.5. Індекс навмисних вбивств у країнах Європи, на 100 тис. населення, 2012 р. [5]

Про напружену кримінальну обстановку в Україні свідчить і величезне «тюремне населення». За даними Міжнародного Центру тюремних досліджень [6], Україна посідає четверте місце в Європі за питомою кількістю ув'язнених – на 100 тис. населення припадає 305 в'язнів, а абсолютна кількість в'язнів співставна з розмірами великого українського міста (рис.6). Якщо ж додати і тих засуджених, покарання яких не пов'язані з позбавленням волі, то (за даними Державної пенітенціарної служби України) на початок 2014 р. кількість засуджених на 100 тис. населення зростає до 565 осіб [7]. Це тривожний показник. Він сигналізує не тільки про суспільне нездоров'я нації (відомо, наскільки «хворими» і фізично, і психологічно є колишні в'язні), але й про бездіяльність держави щодо розв'язання реальних соціальних проблем. Використання в'язниці в якості інструмента контролю безпеки призводить до зворотного результату – в плані суб'єктивного формування якості життя зростає цілий прошарок людей, звичних до поганих умов, недоброго ставлення, невимогливих у побуті, певним чином маргіналізованих. Чим більшим стає цей прошарок, тим більш загрозливим стає життя людей навколо, адже певна безправність і несвобода колишніх засуджених починають переноситися на оточуючих і сприйматися як норма життя цілими громадами, що в нормальному суспільстві, з достойними прагненнями його членів, ніколи нормою вважати не можна. Велика кількість засуджених в багатьох східноєвропейських країнах пояснюється частково і історичними причинами, коли МВС відповідних республік були постачальниками дармової робочої сили, мали свої підприємства. На сьогодні цей фактор зростання ув'язнених втратив своє значення, а тотальне збіднення населення призвело до того, що з засудженого як правило і немає що взяти, крім свободи, її і забирають в першу чергу. Хоча, якщо уважно подивитися на структуру злочинів (в Україні домінують корисливі злочини – крадіжки, пограбування, і несвобода тут в багатьох випадках може бути замінена майновими чи матеріальними санкціями. Одним словом, небезпечна кримінальна ситуація, як і особливості діяльності системи виконання покарань, а також величезний штат співробітників міліції (за

даними Департаменту кадрового забезпечення МВС України у 2013 р. 420 працівників на 100 тис. населення, що перевищує середньосвітові і європейські рівні) слабо сприяють формуванню засад соціальної безпеки, навпаки, в Україні утворюється зона неспокою і несвободи.

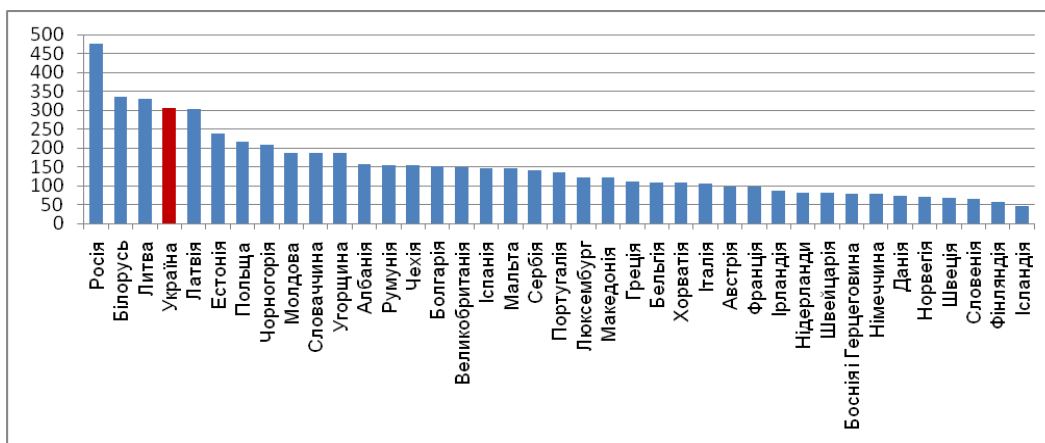

Рис. 6. Кількість ув'язнених, що припадає на 100 тис. населення в країнах Європи, 2012-2013 рр.

Саме тут доцільно звернути увагу на інший важливий механізм виживання населення України. В умовах низького добробуту і невирішеності соціальних проблем, Україна живе і за рахунок надмірної експлуатації природи без належних вкладень в природоохоронні програми, в результаті чого відбувається порушення її екологічного потенціалу. Процеси деградації природи і динаміка забруднень в Україні відбуваються всупереч європейським тенденціям. Зокрема, за індексом «екологічних» досягнень (Environmental Performance Index) [8], який періодично розраховується експертами Єльського та Колумбійського університетів і включає багато показників, що характеризують як стан довкілля, так і заходи щодо його підтримки, у 2013 р. Україна посідає передостаннє місце в Європі, найменший індекс має Боснія і Герцеговина (рис.7).

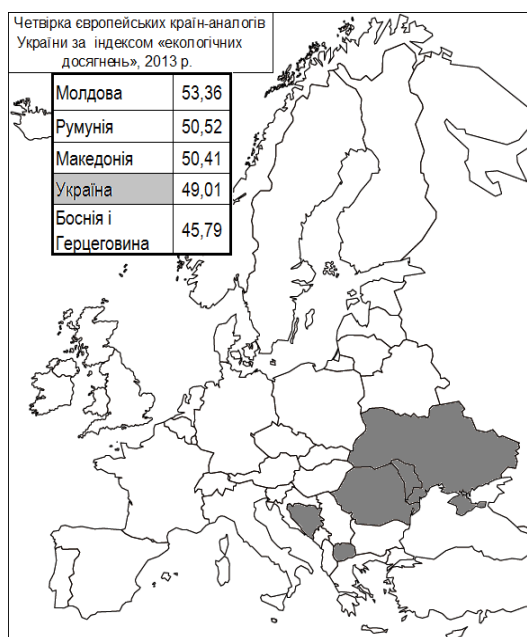

Рис. 7. Четвірка європейських країн-аналогів України за індексом «екологічних досягнень», 2013 р.

А ось за рівнем освіти [9] українці в Європі далеко не останні і входять до середньої групи (рис.8). Їх сусідами за грамотністю населення є і розвинені країни з визнаними у світі системами освіти, а це вже не тільки географічні сусіди. Індекс рівня освіти фактично складається з двох показників – частки грамотних серед дорослого населення і охоплення жителів початковою, середньою і вищою освітою. Нарешті освіта в Україні має типово європейське обличчя і є єдиною надією у досягненні країною цілей сталого розвитку.

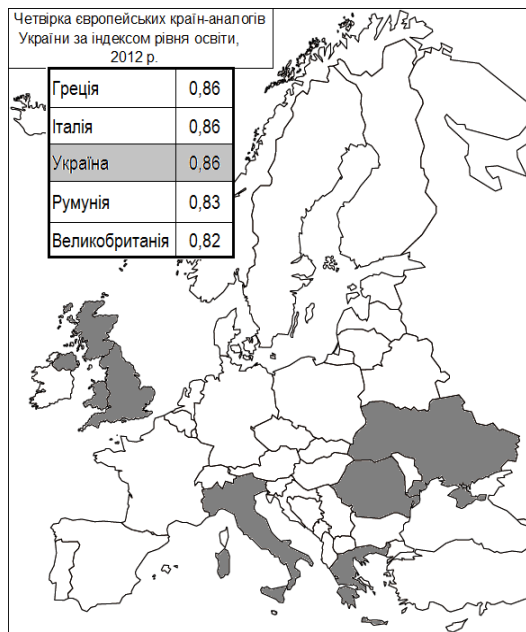

Рис. 8. Четвірка європейських країн-аналогів України за індексом рівня освіти, 2012 р.

Висновки

Оцінка місця України на європейській карті обраних показників якості життя населення, звичайно потребує більш детальних і глибоких досліджень. Однак навіть на тлі порівняння більш і менш відомих індексів зрозуміло, що в Україні наявний синдром соціальної несприятливості. За більшістю показників вона має типово східно-, чи південно-східне обличчя, що міцно «зв'язує» її з країнами-побратими на теренах колишнього СРСР. Очевидно, що тягар економічної кризи разом із тривалими спільними проблемами розвитку економік і населення будуть разом ще довго визначати якість життя багатьох східноєвропейців. Єдине надбання, яке Україна поки що міцно зберігає, і яке «піднімає» її у всіх рейтингах – це її освіта: українці вчать, прагнуть до освіти так само, як і представники розвинених країн Європи. Це може стати єдиним порятунком у формуванні засад достойної якості життя кожного з нас.

Дослідження підтвердило висновок про те, що якість життя населення не зводиться ані до мінімальних соціальних, ані до будь-яких європейських стандартів життя, але ця категорія характеризує щонайменше ресурсні можливості суспільства відповідати нормам, традиціям, часовому періоду і місцю розвитку конкретної нації, конкретного регіонального соціуму. Справа не в комфорті природних умов і наявності ресурсів, причому і матеріальних – справа у тім, наскільки ефективно держава може і мусить цим скористатися. На цьому ми поки зупиняємось, хоча географи повинні йти далі і розкривати цікаві для них особливості просторової композиції формування якості життя населення на різних територіальних рівнях.

Література

1. Гукалова І. В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація / І. В. Гукалова. – К. : ДП «Друкарня МВС України», 2009. – 347 с.
2. Гукалова І. В. Статус категорії «якість життя населення» в географії і сучасна її динаміка у регіонах України / І. В. Гукалова. // Укр. геогр. журн. – 2013. – № 4. – С.48-55.
3. Gukalova I. The Five Qualities of Life in Europe: Multidimensional Spatial Typology of Countries with a Special Attention to Ukraine / I. Gukalova // *Geoinformatics & Geostatistics: An Overview*, 2013, 1:3. doi:10.4172/2327-4581.1000108. Access link / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.scitechnol.com/2327-4581-1-108.php?aid=966>.
4. Human Development Report 2013. The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World – United Nations Development Programme, 2013. – 204 p.
5. Управління ООН з наркотиків та злочинності. Офіційний сайт / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.unodc.org/>
6. Roy Walmsley. World Prison Population List (tenth edition), International Centre for Prison studies, 6 p. Access link / [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.prisonstudies.org>
7. Державна пенітенціарна служба України. Офіційний сайт / [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/628075;jsessionid=C1848EC40A94BAA0E29CBC562A268054>

8. Environmental Performance Index 2014. Yale Center for Environmental Law & Policy. Access. [Электронный ресурс] – Режим доступа : link: <http://epi.yale.edu/>
9. Рейтинг стран мира по уровню образования. Центр гуманитарных технологий. Официальный сайт / [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/ratings/education-index/education-index-info>.

Аннотация. *И. Гукалова Украина на Европейской карте составляющих человеческого развития. ООН и другие международные организации периодически представляют на суд ученых, бизнесменов и политиков огромный статистический материал по социальному, экономическому, экологическому развитию стран мира и отдельных континентов. Автором предпринята попытка проанализировать некоторые показатели, характеризующие качество жизни населения европейских стран и определить современное место Украины на европейской карте «социального благополучия».*

Ключевые слова: *индекс человеческого развития, качество жизни населения, социальные показатели, страны-аналоги, Украина, Европа.*

Abstract. *I. Gukalova Ukraine on the European map of human development components. UN and other international organizations periodically submitted to the judgment of scientists, businessmen and politicians extensive statistical data on social, economic and environmental development of the world and separate continents. The paper attempts to analyze some indicators that characterize the quality of life of the European population and to determine the contemporary position of Ukraine on the European map of «social welfare».*

Keywords: *human development index, quality of life, social indicators, analogue countries, Ukraine, Europe.*

Поступила в редакцию 05.02.2014 г.